

міндетті түрде күйеу алып кесіп табақтастарымен бірге отырып жеседі. Күйеулер жеңге, балдыздарымен орынды силасымды қалжыңдасу әдетіде бар. Мұндай қалжыңдарда кек болмайды. Күйеу қайын жұртының ауылына барғанда ол жердегі жұмыстарға қарасып, көмектесуге міндетті. Бұл екі жұртты тең көріп, қайын жұртын құметтегендік болады.

Ал әйелдердің қайын жұртына келсек; келіншектің түскен жері жәйлі болса, өзінде ақылды, кішпейіл, силасымды болса, түскен үйдің балаларындай болып тез араласып, үйренісіп кетеді. Халықымыздың ежелден келе жатқан әдет салты бойынша келіндер күйеуінің туыстарының атын атамайды. Оларға ерекшелігіне қарай арнайы лайықты ат қояды, бұны ат тергеу деп атайды. Бұл жанама ат күйеуінің туыстарының жасы, ерекшелігіне қарап үйлесімді симды

қойылады. Келіндер қойатын аттар көп. Күйеуінің үлкен әке, өз әкесі, әжесі, енесі, үлкен, ортаншы, кіші, ата, әке, әже, ене, қайнағаларын үлкен аға, жақсы аға, молла аға, мырза аға десе, абысындарын үлкен, кіші, кенже апа десе, қайын інілерін еркежан, ерке қыз, шырайым, ерке төрем деп атайды. Ұзатылған қыздарына олардың күйеулерінде ат қояды. Күйеуге немере болып келетіен інілерінде лайықты ат қояды. Мұндай әртүрлі үйлесімді аттарды паррықтап қою қазақ әйелдерінің көрегендігін, тапқырлығын, ой сергектігін аңғартады.

1. Болат Бопайұлы: «Асыл қазына», ҚХР ШҰАР халық баспасы, 2003-жылы.

2. «Қазақтың мың бір ырымы» ҚХР Іле халық баспасы, 2003-жыл.

3. «Қазақтың дәстүрлі денсаулық сақтау тәрбиесі» ҚХР Іле халық баспасы, 2009-жыл.

II. Бисенбаев

УАҚЫТ ШЫНДЫҒЫ – КӨРКЕМДІК КЕПІЛІ

Кенесары ханның інісі әрі сенімді серіктерінің бірі болған Ержан Саржанұлының қырғыз манаптарының қолына тұтқынға түсуі Алатаудағы соғысқа қатысқан көтерілісшілер үшін тосын әрі күтпеген жағдай еді. Ержан батырдың қолды болуымен жыр кейіпкерлерінің іс-әрекеті, қимыл-қозғалысы үдей түседі. Осы оқиғаны көзімен көріп, көңіліне түйген Нысанбай жырау Кекілік тауының бір асуында орын алған жағдайдың мән-жайын былай деп түсіндіреді. Ақынның айтуына қарағанда, Ержан Саржанұлы хан Кененің тапсырмасымен төрт жүз кісіден тұратын шағын жасағын ертіп түн ішінде жаудың мөлшерін, қоныс тепкен, орныққан жерін білмекке аттанып кетеді. Бірақ жолда жасанған жауға жолығып қоршауда қалған Ержан әскері жеңіліс табады. Ал Ержан болса, қырғыз манаптарының қолына түседі. Ержанның бенде боп қырғызда қалғаны туралы хабарды хан Кенеге Наурызбай батыр жеткізеді. «Ержан тұтқын болды деген сөз қырғызға жетпесін, екі жүз сарбазбен аттанып, інімді босатайын».- деп рұқсат сұрайды. Алайда сырттағы жағдайды жақсы білген Кенесары оның өтінішін орындамай қояды.

Сол уақытта қалың қырғыз қаумалап келіп қалған екен дейді. Әрі қарай Наурызбай қырғыз батырларымен жекпе-жекке шығып, үш бірдей батырын найзамен шаншып өлтіріп, ұрысқа

кіреді. Ерліктің неше үлгісін көрсетіп, жауын жайғап жүргенде ақауыз атқа оқ тиіп, Бұқарбай мен Ағыбай батырлардың арқасында аман құтылады. Бірақ Ержаннан айырылған батырдың жаны жаралы еді. Сондықтан шайқасқа кірмей хан шатырында қалған Құдайменді ағасына келіп, өкпе-назын, ренішін ағытып қоя береді.

...Қырғыз тұтқын қылыпты

Ержан сынды беренді

Қырғыз тұтқан шағында

Арманда кеткен зеренді

Екі ағам бар, інім бар

Іздер ғой мені дегенді

Сөйтіп айтқан Ержанның

Ағасының бірі сен.

Ұзақ күні майданда

Бір көрмедім сені мен...(1,37)

Нысанбай туындысының Т. Сейдалиев жариялаған нұсқасынан бастап, Ж. Шайхулисламов, Ж. Басығарин бастырған жыр үлгілерінде Ержанның тұтқынға түсуіне байланысты оқиға дәл осылай өрбиді.

Ержан Саржанұлы жыр нұсқаларында Бұқарбай, Ағыбай, Шәкір, Жәуке сияқты Кенесарының танымал батырларының қатарынан көрінбегенімен Абылай тұқымынан шыққан халыққа қадірлі, қайсар қолбасылардың бірі болатын. Орыс үкіметіне бағынышты ауылдарды

үш жүз сарбазды бастап келіп шауып алғаны жөніндегі мәліметтер 1837 жылы хатқа түскен архив деректерінде ұшырасады.(2,46) Ол Кенесарымен бірге орыс әскерімен, қоқандықтармен он жыл бойы соғысып әбден шындалған батыр және қазақ рулары арасындағы айтыс-тартыстар мен дау-дамайларға Кенесары атынан қатысып, төрелік айтқан мәмлегер би де болған. Сондықтан болар көтеріліс тарихына қатысты түрлі деректерде оның аты үнемі Наурызбай, Құдайменділермен қатар аталады. Бұл оқиғаға Нысанбай жырының нұсқаларында баса мән берілгенімен, Жетісудағы қазақ-қырғыз қақтығысының себеп-салдарын таратып баяндайтын еңбектерде Ержанның тұтқынға түсуіне байланысты оқиғаға назар аударыла бермейді. Ержанның қалай қолды болғаны жайындағы әңгіме А.Кенесарин хатқа түсіріп, Смирнов бастырған кітапта ғана баяндалады. Онда былай деп жазылған: «Бұл ұрыстарда Қасым баласы Наурызбай мен Саржан баласы Ержан сұлтан ерліктерімен ерекше көзге түсті. Ол екеуі топтан бөлініп кетіп, қырғыздарды Қарақыстақ шөңгір асуына қарай үш күн бойы қуып, оларды жеңіп малдарын тартып алды. Қасындағы жігіттерінің көбі, кейбіреулері қолға түскен малды айдап, көбінің аттары болдырып, кейін қалған еді. Сөйтіп екі батыр асуға жеткенде екеуіннен басқа ешкім де болмады. Алда жар қабағындағы жол тек кісі өтерліктей ғана тар кемер, ал жазатайым адам тая қалса, түбіне көз жетпейтін құзға құлайды, онда жаннан үміт етуге болмайды. Жыраның екінші беті тіп-тік жар, ол жақта ат тұяғын тірер жер жоқ. Екі батыр Жантай мен Орман манаптар бастаған көшті осы жерде қуып жеткен еді. Көшінің соңында келе жатқан манаптар соңында ешкім жоқ екі салт аттыны көрген соң тоқтап ұрысқа әзірленіп, әр жерге мергендерін қойды. Түс-тұстан мылтық атып, жоғарыдан дәу-дәу тас құлатып, кейін шегінген екі батырды қырғыздар қуа бастайды. Наурызбай алда, Ержан артта жүріп ұрыс салады. Ержан қолындағы найзасы сынып қалған соң, қуғыншылармен қылыштасып соғысады. Астындағы аты да болдырған әрі тағасыз еді. Жолдың тіктеу құлама жеріне келгенде ат жолдан бір бүйірі тауға шығып кетеді. Сол кезде Жантай манап қасындағы жігіттерімен оған бұрылмай ілгері жүре береді. Мұны көрген Наурызбай Қызылауызға қамшы басып, ілгері ұмтылып, қырғыздарды Ержан қалған жерден әрі шегіндіреді... Ол қырғыздарды бес рет қуғанымен де, Ержанның аты таудан жолға қайта түсе алмай, ақыры Ержан жау қолында қалады».(3,97)

Сыздық сұлтанның Ержанның қырғыздың қолына түскені туралы әңгімесі мен жыр желісіндегі оқиғаның айырмашылықтары айқын көрініп-ақ тұр. Смирнов кітап етіп бастырған очерктегі әңгіменің төркінінде сол соғысты көзімен көргендердің естелігі жатуы ықтимал. Мұның өзі Ержанға қатысты оқиғалардың түрлі жанрда көрініс тапқанының белгісі. Нысанбай жыраудың да бұл жерде өзгенің сөзін емес, көпке мәлім ақиқатты айтып тұрғаны анық. Демек, екі түрлі жанрда екі басқа мазмұндалған оқиғаның астарында тарихи шындық бар. Нақтылай түссек, бұларда тұтас бір оқиғаның екі басқа қыры баяндалады. Нысанбай жырында Ержанның төрт жүз кісімен аттанып, жасанған жауға тап келгені баяндалса, екінші әңгімеде тау үстіндегі, жалғыз аяқ жолдағы екі батырдың көп қырғызбен айқасы суреттеледі. Яғни тарихи-фольклорлық үлгілердің сюжеттері бірін-бірі толықтырып тұр десек те болады. Екеуінде де Ержанды тұтқыннан босатпақ боп талап қып жүрген Наурызбай батыр болса, қос жанрда да Ержанның қапыда қолды болғанын хан Кенеге хабарлайтын тағы да Наурызбай. Ақын осы көрініс арқылы батырдың дос-туысқа адал, жауына мейірімсіз тұлға ретінде бас кейіпкердің адамгершілік қасиеттерін аша түсуді мақсат еткен сияқты. Олай болатын себебі эпикалық жырларда дәріптелетін, батырлықтың эталоны болып көрінетін кейіпкерлер ар-ожданы, намысы биік бейнеге айналғанда ғана толық тұлға, бүтін бітім бола алады.

Ал енді осы нұсқаларда Ержан үшін жанын жалдап, майданға кірмей, Наурызбайдан ауыр сөз есітетін Құдайменде болса, Ержанға басқа емес, оның туған ағасы. Ол да Саржан Қасымовтың бел баласы. Наурызбай батырдың Құдаймендеге өктем сөйлеуінің себебі жыр нұсқаларында айтылған. Бірақ Наурызбай солай дегенмен Құдайменде төре де осал адам емес. Архив деректері Құдайменденің талай шайқастарға қатысып, көтерілісшілердің құрметіне бөленген батыр екенін көрсетеді. Құдайменде сұлтан елшілік қызметтер де атқарған. Ол көтеріліс орталығы Жетісу жеріне көшкеннен кейін Кенесары тапсырмасымен Қытай жұртына елшілік сапармен барып, олжалы қайтады. Көп ұзамай Құдайменде сұлтан Кекілік, Самсы асуларында өткен қызу шайқастардың бірінде бес мың сарбазбен қырғыздар құрған тұзаққа тап болып, тұтқынға түседі. Соңына ерген қазақ қолы қырғын табады. Бұл жайтты төрелер Құдайменденің білместігінен болды деп ұққан сияқты. Жыр нұсқаларындағы Наурызбайдың сөзінде осы оқиғаның салқыны жатуы әбден мүмкін.

«Кенесары-Наурызбай» жырының баспа бетін көрген бастапқы нұсқаларындағы Ержанның тұтқынға түсуі жайындағы эпизод кейінгі нұсқаларда біршама өзгерістерге түскен. Мәселен, Ш.Жәңгірұлы нұсқасында Наурызбай хан Кенеге келіп, Ержан сұлтанның қазасын естіртеді:

Ержекем қолды болыпты,
Кешегі мінген бәйге көк
Мойыны бүгін толыпты...
Келместей боп ініңіз
Бұл жалғаннан көшіпті
Үстап алған қырғыздың
Көңілі дел боп өсіпті
Ашулы болған адамдар
Бір - бір пышақ қолында
Түс- түсынан кесіпті,-дейді.(4)

Артынша Наурызбай төре Құдайменде ағасының жанына кеп, бастапқы нұсқалардағыдай «қан майданда бір көрмедім...» деп өкпе-ренішін білдіреді. А.Бағдәлет нұсқасында отыз жігіт ертіп қырғызға аттанған Ержан мен Құдайменде жау қолында қалып қояды. Қырғыздар ол екеуінің басын шауып, тау үстінен төмен қарай тастап жібереді. Биіктен құлдилап түскен Ержан мен Құдайменденің жансыз денесі Наурызбай мен Кенесарының алдына келіп түседі. Осы жерде ашу қысқан Наурызбай төре Бұғыбай батырға тау үстіне шығар жол ізде деп бұйырады.

Бұл нұсқалардағы тосын оқиғалар шығармаға жырлаушылардың білместігінен еніп кетті деп айта алмаймыз. Керісінше, олар Ержан сұл-

танның қандай жағдайда, қалай қаза тапқанын жақсы білген. Мысалы, Ш.Жәңгірұлында Наурызбайдың Ержан төре қазасын «...бір-бір пышақ қолында, түс-түсынан кесіпті», -деп естіртуі соның айғағы. А.Бағдәулетұлы да екі сұлтанның қазасын баяндайтын эпизодты жыр желісіне енгізу арқылы Құдайменде мен Ержанның шамалас тұтқынға түскендігінен хабардар екенін байқатып қояды. Баспа бетін көрген бастапқы нұсқаларда ол кейіпкерлердің қазасы жайында мүлде сөз болмайды. Кейінгі варианттардың өзгешелігі оқиғалардың хронологиялық ретінің сақталмауында. Жыршылар соғыс аяқталған соң орын алған жағдайды жырдың бел ортасына көшіріп, туындының құрылымдық жүйесі мен идеялық мазмұнына түзетулер енгізген. Бұл – жырдың уақыт өте келе алғашқы тарихи сипатынан ажырай бастайтындығының белгісі.

1. Нысынбай жырау. «Кенесары-Наурызбай» \\\ Хан Кене. -Алматы, 1993.

2. Кенесары Қасымов бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы(күжаттар жинағы).-Алматы, 1996

3. Кенесарин А. «Кенесары мен Сыздық сұлтандар» \\\ «Жұлдыз»-1991, №5.

4. Ш.Жәңгірұлы. Кенесары-Наурызбай \\\ OFK 1338 бума.

***

В статье рассматриваются доводы взятия в плен младшего брата хана Кене Ержана киргизским манапом и его соответствие действительности.

***

In article arguments about taking in captivity of younger brother of Kene Erzhan by Kirgiz's manap and its conformity from the validity.

Қ. Е. Есенова

КӨРКЕМ МӘТІННІҢ ЖАЛПЫ МӘТІНГЕ ТӘН ҚҰРЫЛЫМ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ МЕН ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Көркем мәтін тіліндегі сөздің ерекше жан бітіп, құлпыратынын, жанданатынын айта келіп, академик жазушы М. Әуезов былай деп жазады: “Поэзиялық лексика — жай лексика емес. Оны аңғару үшін әрі тілші, әрі әдебиетші болу шарт. Сол түрдегі зерттеуші ғалым ғана тілде, әсіресе көркем әдебиет тілінде, грамматикалық шарттарға қосымша, поэзиялық өзгеше үстем шарт талаптар барын таныр еді. Оның ұғымынша, көркем шығарманың бір сөйлемінде тұрған сөз бір-ақ қана ұғым, түсінік бермейді. Соны берудің үстіне ол әр алуан қосымша ассоциация тудырып, оқушыға қосымша елес-емеурін таны-

тып тұрады. Мұндай қатарда жеке сөз өзінің орны мен сәтін тапқан шақта жаңаша жанданып кетеді. Оның көркемдігімен қатар сөйлем ішінде өзінен-өзі ұшқын атып тұрған сипаты болады” [1, 283]. Көркем шығармада сөзді сұрыптап, пайдалануда көркемдік-эстетикалық талап маңызды орын алады. Ол үшін сөздің контекстік (жағдаяттық) қызметін түсіну қажет. Сөз таңдау әрекеті мәтін түзу, яғни колорит түзуші лексика шоғырын құрастыру мәселесіне де тікелей қатысты.

Мәтін – жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретудің негізі. Тілдік таңбалардың мағына-